

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2013 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2013

2

Vilnius 2014

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2013

2

Vilnius 2014

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

K o n f e r e n c i j o s

DVYLIKTOJI TARPTAUTINĖ MOKSLINĖ KONFERENCIJA „LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAİKŠTYSTĖ XVIII AMŽIUJE: VALSTYBĖ, KULTŪRA, EDUKACIJA“

2013 m. spalio 10–11 d. Vilniuje, Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijoje bei Lietuvos istorijos institute vyko dvyliktoji tarptautinė mokslinė konferencija „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje: valstybė, kultūra, edukacija“. Tradicinis XVIII a. tyrinėtojų renginys buvo skirtas 1773 m. spalio 14 d. įsteigtos pirmosios bendros Abiejų Tautų Respublikos vykdomosios valdžios institucijos – Edukacinės komisijos įkūrimo 240-osioms metinėms paminėti. Konferenciją atidarė ir sveikinimo kalbas tarė Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos kancleris Dainius Numgaudis, Lietuvos istorijos instituto direktorius dr. Rimantas Miknys ir Vytauto Didžiojo universiteto Senato pirmininkas, Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslo darbuotojas prof. dr. Zigmantas Kiaupa.

Konferencijos dalyvių dėmesio centre buvo platus klausimų ratas: nuo Apšvietos epochos subrandintos minties reformuoti švietimo sistemą, kelti tautinio, valstybinio, pasaulietinio švietimo klausimą iki poreikio imtis radikalių valstybės valdymo sistemos pertvarkų. Per dvi konferencijos dienas buvo perskaityti 22 moksliniai pranešimai, parengti keturių valstybių – Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos ir Didžiosios Britanijos – mokslo centruose dirbančių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos ir kultūros tyrėjų. Konferencijos metu analizuotos šios mokslinės problemos: 1) Valstybės švietimo politika ir Edukacinė komisija naujausių tyrimų duomenimis; 2) Naujųjų laikų valstybinės valdžios reformavimas ir valstybės santykis su švietimo sistemos pertvarka; 3) Kultūros pokyčiai XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

Įvadiniame Ramunės Šmigelskytės-Stukienės pranešime „Kelyje į valstybės stiprinimą: švietimo sistemos pertvarka Abiejų Tautų Respublikos reformų kontekste“ buvo atkreiptas dėmesys į tai, jog iki šiol į Edukacinę komisiją nebuvo pažvelgta per Naujųjų laikų epochos valstybės institucijų raidos istoriją. Prelegentė švietimo sistemos pertvarką aptarė bendrame Abiejų Tautų Respublikos reformų kontekste, ypatingą dėmesį skirdama viešojo administravimo organizacijos elementų įvedimui edukacinėje sistemoje. Išanalizavus institucijos veiklą prieita išvados, jog Edukacinės komisijos vei-

kloje įmanu išvelgti klasikinių viešojo administravimo principų radimąsi Abiejų Tautų Respublikoje: valdymo sričių specializaciją (įsteigiama institucija konkrečiai sričiai – švietimo sistemai – administruoti), centralizaciją (švietimo sistemai vadovauja viena centrinė valstybinė institucija – Edukacinė komisija), decentralizaciją (federacinėje valstybėje, sudarytoje iš dviejų lygiateisių „provincijų“, formuojamos dvi lygiavertės administracinės struktūros, kurias sudaro kiekvienos provincijos švietimo apygardos, pavaldžios tos provincijos vyriausiajai mokyklai), hierarchinį valdymą (įvesta trijų pakopų mokyklų sistema: parapinės-pradinės, vidurinės ir aukštosios mokyklos), kolegialumą (Edukacinėje komisijoje sprendimai priimami balsų dauguma) ir biurokratizmą (Edukacinės komisijos veikloje ryškus švietimo sistemos administracinės grandies pareigūnų skaičiaus augimas).

Edukacinės komisijos įsteigimo temą plačiame pirmojo Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo įteisinimo kontekste aptarė Lenkijos mokslų akademijos Istorijos instituto mokslininkė Dorota Dukwicz. Remdamasi gausia Varšuvos seimo šaltinių baze, prelegentė pateikė argumentuotą išvalgą apie švietimo sistemos reformatorius ir pagrindė tezę, jog vienas svarbiausių šios reformos iniciatorių buvo valdovas Stanislovas Augustas. Mokslininkė priėjo išvados, jog 1773 m. seime priimtos švietimo reformos buvo įmanomos todėl, kad Rusijos pasiuntinys Otto Magnusas von Stackelbergas jose neįžvelgė tiesioginės grėsmės Rusijai.

Katalikų Bažnyčios ir pirmosios pasaulietinės švietimo institucijos – Edukacinės komisijos – santykius per Lietuvos katalikų dvasininkijos požiūrį į šią instituciją aptarė Aldona Prašmantaitė. Prelegentė pažymėjo, kad įgyvendinant reformą dvasininkai ne tik nebuvo eliminuoti iš dalyvavimo švietimo veikloje, bet ir užėmė vadovaujančias pozicijas Edukacinėje komisijoje, dalyvavo mokyklų vizitacijoje, rengė vadovėlius ir t. t. Religinis ugdymas ir toliau užėmė svarbią vietą švietimo sistemoje. Palyginus dviejų LDK diecezijų – Vilniaus ir Žemaičių – ganytojų santykius su Edukacine komisija, buvo pastebėta, jog kitaip, nei Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis, nė vienas iš tuometinių Žemaičių vyskupų (Edukacinės komisijos veiklos laikotarpiu tai buvo Jonas Lopacinskis, o pastarajam 1778 m. mirus, – Jonas Steponas Giedraitis) tiesiogiai nedalyvavo komisijos veikloje.

Vilniaus universiteto rektorius Martyno Počobuto edukacinę ir mokslinę veiklą atskleidė Wioletta Pawlikowska-Butterwick kartu su Richardu Butterwick-Pawlikowskiu parengtame pranešime „Šviesiausioji Vilniaus žvaigždė. Rektorius kun. Martynas Počobutas paskutiniais Respublikos metais“. Edukacinės komisijos veiklą įvairiais aspektais aptarė Janina Kamińska („Edukacinė komisija ir universitetų reforma“), Libertas Klímka („Mokytojų institutas (seminarija) Vilniaus universitete“) ir Darius Kulis („Tautos Edukacinė komisija ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės švietimo tradicijos tąsa“).

Magdalenos Šlusarskos konferencijai atsiųstame pranešime buvo pateiktas „Vilniaus laikraščių“ (*Gazety Wileńskie*) puslapiuose atspindėjęs Edukacinės komisijos veiklos Lietuvoje vertinimas, o Dariuszas Rolnikas, išanalizavęs Stanislovo Augusto laikų Lenkijos ir Lietuvos valstybės piliečių atsiminimus, atskleidė to meto visuomenės požiūrį į švietimo reformą. Autorius priėjo išvados, jog atsiminimuose dominavęs kritinis požiūris į jėzuitų mokyklų ugdymo sistemą laikui bėgant švelnėjo, kartu augo bendras teigiamas tiek pijorų, tiek ir bazilijonų vienuolių mokyklų vertinimas, ypač lyginant šias mokyklas su Rusijos, Prūsijos ar Austrijos įvesta mokymo sistema po 1795 metų. Neigiamai iš esmės buvo vertinamos tik su lotynų kalbos mokymusi atmintinai ir muštru susijusios mokymo programos bei šių programų diegimo metodai. Šiuo aspektu Edukacinės komisijos mokyklos Stanislovo Augusto laikų Lenkijos ir Lietuvos valstybės piliečių atsiminimuose sulaukdavo pagyrų.

Dalius Viliūnas, aptardamas filosofijos tradicijas ir recepcijas Edukacinės komisijos veiklos laikotarpiu, pastebėjo, jog iki šiol istoriografijoje kaip rimta Edukacinės komisijos veiklos spraga buvo įvardijamas filosofijos pašalinimas iš dėstomųjų dalykų sąrašo, motyvuojant tinkamą dėstytojų ir vadovėlių stygiumi. Pranešime D. Viliūnas argumentuotai apgynė tezę, jog Edukacinės komisijos veiklos laikotarpiu Apšvietos epochos filosofinės kultūros sklaida Lietuvoje nenutrūko. Prie Edukacinės komisijos reformų aktyviai prisidėjęs pijorų ordino profesorių pastangomis išliko filosofinės tradicijos tęstinumas, savo vaisius subrandinęs pirmoje XIX a. pusėje. Kita vertus, per minėtus tris dešimtmečius daugelio vienuolių mokyklose gyvavo tradicinė scholastinė bei inovatyvi eklektinio tipo filosofija, kuri iki šiol nėra patekusi į Lietuvos kultūros tyrinėtojų akiplėtį. Laikydamosi programinio eklektizmo (t. y. laisvojo pasirinkimo) principų, Edukacinė komisija filosofinės kultūros plėtrai suteikė reikšmingų postūmių bei naujovių: pirma, atsisakyta vokiečių racionalistinės filosofijos ir, antra, vienareikšmiškai orientuotasi į empiristinę prancūzų mintį. Stipri Prancūzijos intelektualinės kultūros recepcija, inspiruota Edukacinės komisijos, sudarė prielaidas deistinės filosofinės minties plėtrai, enciklopedistų pažiūrų recepcijai, fiziokratizmo doktrinos įsigalėjimui.

Rasa Butvilaitė aptarė architektūros mokymų neuniversitetinėse mokyklose Lietuvoje 1773–1832 m. laikotarpiu, išryškindama architektūros teorijos dėstymą ir praktiką bei atkreipdama dėmesį į Mykolo Dudzinskio (Michał Dudziński, 1781), Kazimiero Kamenskio (Kazimierz Kamiński, 1798), Mykolo Pelkos-Polinskio (Michał Pełka-Poliński, 1810–1813) parengtus, bet nepaskelbtus architektūros mokymo vadovėlius.

Konferencijos dalyje, skirtoje Naujųjų laikų epochos valstybinės valdžios reformavimui ir valstybės santykiui su švietimo sistemos pertvarka, buvo perskaityti Andrejaus Macuko („Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės valdymo ir švietimo reformų projektai valdant Augustui III“), Valdo Rakučio („Jo Karališkosios Malonybės Varšuvos kadetų korpusas valstybės reformų kontekste 1764–1776 m.“), Irinos Kitarkos

(„Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės muitinės tarnybos reorganizacija 1765–1772 metais“), Barbaros Krysztopos-Czupryńskos („Gardino miesto pokyčiai XVIII amžiuje Vakarų Europos keliautojų aprašymų duomenimis“, Valentino Golubevo („Apšvietos epochos ideologija ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstiečių švietimo bei socialinės padėties pokyčiai Vilniaus vyskupijos dvarų šaltinių duomenimis“) ir Dariaus Žiemelio („Antrosios baudžiovos laidos“ termino taikymo Vidurio Rytų Europos socialinėje ekonominėje istorijoje problema šiuolaikinėje historiografijoje: Lietuvos ūkio atvejais“) pranešimai.

Kultūros pokyčius LDK, ugdymo tradicijas bei jų kaitą XVIII a. išsamiauose pranešimuose gvildeno Jolita Sarcevičienė („Tėvai, vaikai ir lavinimas namuose XVIII a. antrojoje pusėje“), Olga Mastianica („Moters socialinio vaidmens kaitos perspektyvos Lietuvos švietėjų tekstuose“) ir Vilma Žaltauskaitė („Romos katalikų dvasininkų ugdymo pokyčiai fiksuojami regulose (XVIII a. pabaiga – XIX a.)“). Rita Urbaitytė apžvelgė periodinę XVIII a. spaudą, analizuodama ją kaip edukacijos priemonę.

Asta Vaškelienė, aptardama XVIII a. Lietuvos lotyniškąją proginę literatūrą, kėlė klausimą, kiek pijorams, kaip švietimo reformos iniciatoriams, buvo aktuali proginės kūrybos tradicija ir koks vaidmuo šios vienuolijos sociokultūrinėje erdvėje buvo skiriamas proginei literatūrai. Šiam klausimui išanalizuoti prelegentė pasitelkė du pagrindinius teorinius šaltinius: Stanislovo Konarskio veikalą „Apaštališkosios vizitacijos nurodymai“ (*Ordinationes visitationis apostolicae*, 1753) ir jo pagrindu parengtą leidinį „Lietuvos provincijos pijorų mokyklų mokymo nuostatai“ (*Methodus docendi pro Scholis Pii provinciae Litvaniae*, 1762). Be edukacinės sistemos ypatumų, pranešime taip pat buvo atkreiptas dėmesys į ryškiausius proginės literatūros žanrinius ir stilistinius pokyčius, kuriems esminę įtaką darė Apšvietos epochos etinės ir estetinės nuostatos.

Konferencijoje perskaityti pranešimai leido naujai įvertinti Edukacinės komisijos įkūrimo aplinkybes, jos veiklą ir poveikį kultūros procesams LDK. Naujas žodis moksle buvo konferencijos metu pristatytos išvados apie išskirtinį valdovo Stanislovo Augusto vaidmenį Edukacinės komisijos kūrimo darbe bei šiame procese nedalyvavusio Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio paskyrimo Edukacinės komisijos pirmininku aplinkybes.

Mokslinė konferencija sulaukė plataus Lietuvos ir užsienio mokslininkų dėmesio. Konferencijos dalyvių ir klausytojų ratas aprėpė istorijos, filosofijos, filologijos, menotyros, edukologijos sričių specialistus ir plačią akademinę bendruomenę. Ypatingo dalyvių susidomėjimo sulaukė diskusija, skirta kultūros pokyčiams XVIII a. Lietuvoje ir valstybės švietimo politikos Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu įvertinimui. Renginyje apsilankė daugiau nei šešiasdešimt klausytojų.

Aptariamų klausimų ratas, aprėpiantis valstybės, kultūros, edukacijos tarpusavio ryšius ir šių ryšių kaitą Naujųjų laikų epochoje yra svarbus ne tik gilesniam XVIII a. Lietuvos kultūros istorijos (plačiąja prasme) pažinimui, mokslinių tyrimų sklaidai, bet ir

nuoseklios bei kryptingos valstybinės istorijos politikos formavimo idėjos propagavimui. Atsižvelgiant į tai, jog ypatingą dėmesį šiai konferencijai skyrė Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, tikėtina, jog mokslinės įžvalgos prisidės prie valstybinės istorijos politikos gairių formavimo.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

VILNIAUS UNIVERSITETE PAMINĖTAS STATUTO JUBILIEJUS

2013 m. sausio 28 d. suėjo 425 metai nuo Trečiojo Lietuvos Statuto patvirtinimo. Ir nors Statuto garbei dedikuoti metai liks turbūt negreitai išsipildysiančia „statutininkų“ svajone, Vilniaus universiteto istorikai šios datos nepamiršo ir 2013 m. lapkričio 7–8 d. tradiciškai pakvietė kolegas į tarptautinę mokslinę konferenciją „Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė“¹.

Dera prisiminti, kad Lietuvos statutų Vilniaus universitete tyrimų pradžia susijusi su profesorių Joachimo Lelevelio ir Ignoto Danilavičiaus moksliniais tyrimais XIX a. pirmoje pusėje. Po šimtmečio (1929 m.) Stepono Batoro universiteto teisės istorikai surengė mokslinę konferenciją, skirtą Pirmojo Lietuvos Statuto 400-osioms metinėms pažymėti, o dar po 50 metų šią tradiciją universitete atgaivino prof. Stanislovo Lazutkos (1923–2009) vadovaujami istorikai. Nuo 1979 m. surengtos jau penkios mokslinės konferencijos (1979, 1988, 1991, 2004 ir 2013 m.), skirtos visiems trims Lietuvos statutams ir jų laikų aktualijoms.

Pastarojoje 2013 m. konferencijoje savo mintimis ir įžvalgomis dalijosi svečiai iš Lenkijos (habil. dr. Andrzejus B. Zakrzewskis, dr. Sławomiras Godekas, dr. Adamas Moniuszko, doktorantas Łukaszas Gołaszewskis), Baltarusijos (dr. Alehas Dziarnovičius ir dr. Vasilis Varoninas), Ukrainos (dr. Volodymyras Poliščukas ir dr. Dmytro Vaščukas), kolegos iš Lietuvos istorijos instituto (habil. dr. Jūratė Kiaupienė, dr. Artūras Dubonis, dr. Darius Antanavičius, dr. Adamas Stankevičius, doktorantas Andrejus Ryčkovas) bei konferencijos šeimininkai Vilniaus universiteto istorikai (dr. Irena Valikonytė,

¹ Mokslinės konferencijos organizavimą rėmė Lietuvos mokslo taryba (sutarties nr. LIT-7-3).

dr. Rimvydas Petrauskas, dr. Eugenijus Saviščevas, dr. Jurgita Verbickienė, dr. Tomas Čelkis, doktorantas Naglis Navakas).

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės kodifikavimo tradicijai skirtą pirmąją konferencijos posėdį turėjo pradėti Mathiasas Niendorfas iš Greifswaldo pranešimu „Leonas Sapiega – Trečiojo Lietuvos Statuto tėvas ar patėvis?“ Deja, atsakymo į šį klausimą konferencijos dalyviai ir svečiai neišgirdo, mat pranešėjas dėl objektyvių priežasčių nedalyvavo konferencijoje. Šią spragą bent iš dalies užpildė E. Saviščevas, pranešime „Leonas Sapiega ir jo tarnai Trečiojo Lietuvos Statuto įsigaliojimo metais“ atkreipdamas dėmesį ne tiek į Leono Sapiegos asmenį, kiek į jo aplinką, „savotišką socialinį potencialą, kuriuo kancleris naudojosi kasdieniame gyvenime“ ir kurį „vienaip ar kitaip turėjo panaudoti ir Statuto parengimo bei publikavimo procesuose“. Pranešimo pabaigoje suformuluotas atsakymas į M. Niendorfo klausimą tradicinės istoriografijos kontekste gali nuskambėti kiek netikėtai: anot E. Saviščevo, Trečiajam Statutui Sapiega „geriausiu atveju buvo auklėtojas, kuriam teko tik taisyti iš esmės jau susiformavusį kūdikio charakterį“. Visi šie svarstymai tik pakursto abejonę, ar Trečiojo Lietuvos Statuto kūrėjo laurai tikrai priklauso Leonui Sapiegai, nes šaltiniai tiesiogiai neatsako į istorikams rūpimus klausimus.

Asmenybės vaidmens priimant Statutą temą tęsė I. Valikonytė („Povilas Kasparavičius Ostrovickis (Bytautaitis): biografijos bruožai“). Nors Antrojo Lietuvos Statuto rengimo ir priėmimo procesas Ivano Lappo pastangomis istoriografijoje pakankamai išsamiai atskleistas, o pastarųjų dešimtmečių prozopografiniai tyrimai papildė ir kai kurių Statuto rengimo komisijos narių biografijas bei pagrindė jų parinkimo taisyti Statutą motyvus, tačiau ne viskas pasakyta, siekiant argumentuoti dviejų LDK bajorijos atstovų – Povilo Kasparavičiaus Ostrovickio ir Martyno Valadkavičiaus – įrašymą į minėtą komisiją. Gausia šaltinių medžiaga papildyta Povilo Ostrovickio biografija nepaneigė istoriografijoje prigijusio argumento, kad šis asmuo Antrojo Statuto rengimo komisijoje atsirado Vilniaus vaivados ir LDK kanclerio Mikalojaus Radvilos iniciatyva, tačiau, anot I. Valikonytės, siekiamą vaisių subrandino ir „paties Ostrovickio kryptingai įgyvendinamos pastangos įsitvirtinti bajorų luomo viršūnėlėje ir socialinės egzistencijos vertės samprata“.

Po Liublino unijos sudarymo ne kartą akcentuota Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės teisės suvienodinimo būtinybė liko neįgyvendinta. Istoriografijoje neretai dėl to kaltinti Kunigaikštystės didikai, priešinęsi unijai ir nepaisę savosios bajorijos siekių gauti tokias teises ir laisves, kokiomis naudojosi Lenkijos bajorai, tačiau J. Kiaupienė pranešime „Lietuvos Statutas 1569 m. Liublino unijos sukurtoje politinėje erdvėje (iki XVII a. vidurio)“ į problemą pažvelgė kitu aspektu – „per (...) teisės kodeksuose užfiksuotus teisinių kultūrų dvasios skirtumus“ siekė parodyti susiklosčiusios situacijos sudėtingumą ir atskleisti priežastis, lėmusias, kad „pastangos sukurti vieningą

Respublikos teisės sistemą (...) nedavė rezultatų“. Lietuvos statutų ir Lenkijos teisės kodeksų tekstų palyginimas subrandino mintį, jog siekis suvienodinti „Karalystės ir Kunigaikštystės teisę nebuvo pasiektas, kadangi per XVI amžių dviejų valstybių, kad ir susietų personalinės unijos saitais, politinėms tautoms buvo įskiepytos teisyneose suformuluotos visiškai skirtingos valstybės, jos sandaros ir teisės dvasios tradicijos“. Ir būtent Trečiasis Lietuvos Statutas padalijo Respubliką į dvi skirtingas politines erdves. Skirtingas, nes Lenkijoje puoselėtas nuo XVI a. pradžios politinei tautai diegtas tikėjimas, kad LDK nuo Jogailos ir Vytauto valdymo laikų yra sudėtinė Karalystės dalis, kai Kunigaikštystės bajorija kaip politinė tauta subrendo tikėdama savo valstybės – LDK suverenumu.

Lenkijos teisės kodifikavimo XVI a. problemai buvo skirtas A. Moniuszko pranešimas „Trečiasis Lietuvos Statutas ir Lenkijos Karūnos teisės kodifikavimo projektai valdant Zigmantui Vazai“. Kai LDK XVI a. vieną po kito rengė ir tvirtino statutus, Karalystės teisė galėjo pasigirti nebent neišbaigta žemės teisės proceso kodifikacija (*Formula processus*). Sutelkęs dėmesį į lenkų bandymus įveikti šį atotrūkį, pranešėjas siekė įvertinti ir galimą Trečiojo Lietuvos Statuto įtaką šiam procesui. Paaiškėjęs, kad tas poveikis Zigmanto Vazos laikais buvo menkas, A. Moniuszko įvardijo ir jo manymu tai nulėmusias priežastis.

Pranešėjų dėmesio sulaukę gana skirtingos prigimties šaltiniai nulėmė antrojo konferencijos posėdžio „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai ir visuomenės raidos tyrimų problemos“ pranešimų įvairovę. D. Vaščuko pranešimas buvo skirtas ukrainietišku LDK žemių teisinės sistemos susiklostymo problemai aptarti („Ukrainietišku Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių teisinė sistema XV a. antrojoje pusėje – XVI a. pirmame trečdalyje: problemos formulavimas“). Išgildenęs teisinę sistemą sudarančius elementus, pranešėjas konstatavo, kad ukrainietišku žemių „šaltiniai leidžia tirti visus teisinės sistemos elementus tiek atskirai, tiek ir jų visumą“, o Kijevo ir Voluinės žemių privilegijos kaip rašytiniai dokumentai tapo besiklostančios teisinės sistemos pagrindu iki Pirmojo Lietuvos Statuto priėmimo.

Priminęs apie po Abiejų Tautų Respublikos žlugimo prie Rusijos imperijos prijungtose LDK žemėse dar ilgai galiojusias Trečiojo Lietuvos Statuto normas, S. Godekas („Kaip tirti Trečiojo Lietuvos Statuto istoriją po Abiejų Tautų Respublikos žlugimo?“) atkreipė dėmesį, kad dar menkai tyrinėtas šio Statuto funkcionavimas XIX a. pirmoje pusėje bei jo normų sambūvis su Rusijos imperijos įstatymais, ir pasidalijo savo įžvalgomis, kokiais aspektais toks tyrimas būtų galimas ir tikslingas ir kokie šaltiniai tam galėtų praversti.

A. Dziarnovičius („Grigo Kačanovskio sudarytas LDK Metrikos knygų inventorių (1787 m.): Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės archyvo struktūros istorijos šaltinis“) supažindino konferencijos dalyvius su Rusijoje (Peterburge), vadinamojoje Onacevičiaus kolekcijoje saugomu mažai žinomu LDK kanceliarijos dokumentu – tai XVIII a. antroje pusėje Varšuvoje lotyniška abėcėle transliteruotų ir naujai įrištų seniausių Lietuvos Metrikos knygų registras (inventorių). Šio ir ankstesnio, geriau istorikams žinomo 1623 m.

registro lyginamoji analizė leidžia geriau suprasti Lietuvos Metrikos kaip archyvo struktūros pokyčius per daugiau nei 150 metų.

Lietuvos Metrikos temą antrajame posėdyje pratęsė A. Dubonis, dėmesį sutelkęs į nūdienos aktualijas („Tarp sentimentalių pretenzijų ir akademinio mokslo: Rusijoje vėl išleista Lietuvos Metrikos knyga“). Sovietmečiu atnaujintoje Lietuvos Metrikos leidybos programoje dalyvauja ne tik Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos, Lenkijos istorikai. Po ilgos tylos prie jų prisijungė Rusijos istorikai (Margarita Byčkova ir Olegas Choruženko), išleidę LM 6-ąją knygą. Nė trupučio nesuabejojęs pačios publikacijos moksline verte ir patikimumu, A. Dubonis kritiškai įvertino kai kuriuos publikacijos rengėjų sprendimus (pasigesta dalykų rodyklės, abejones keliantys ar net klaidinantys komentarai ir aiškinimai ir pan.). Nemenką nuostabą sukėlė ir Rusijoje atnaujintos Lietuvos Metrikos knygų leidybos serijos pavadinimas „Vakarų Rusijos istorijos aktai“ (*Акты, относящиеся к истории Западной России*), kuriame nelengva rasti informaciją, kad tai Lietuvos Metrikos knyga. O ką jau kalbėti apie tai, kad „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės praeities, kaip Rusijos istorijos dalies, samprata tvirtai išpaudžiama XXI amžiaus antrajame dešimtmetyje išleisto mokslinio leidinio viršelyje“.

Didelio klausytojų susidomėjimo sulaukė D. Antanavičius pristatyta lietuviškoje istoriografijoje dėl šaltinių skurdumo netyrinėta valstybinių magdeburginių miestų miestiečių bylinėjimosi apeliacinėje instancijoje problema („Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės asesorių ir reliacijos teismų nutarimų vykdymas Kauno miesto taryboje XVI a. pabaigoje“). Pranešimui pasirinktas Kauno atvejis išskirtinis – palankiai susiklosčius aplinkybėms, išliko 2 unikalūs XVI a. antros pusės šaltinių kompleksai: keletas Kauno miesto tarybos ir vaito aktų knygų bei Lietuvos Metrikos komplekse išlikusios LDK asesorių ir reliacijos teismų knygos. Naudodamasis šia aplinkybe D. Antanavičius konkretaus teismo ginčo pavyzdžiu siekė atskleisti Kauno miestiečių bylinėjimosi apeliacinėje instancijoje dėsningumus ir pastarosios priimtų nutarimų vykdymo eigą bei ypatybes Kauno tarėjų (tarybos) teisme.

Lapkričio 8 d. trečiąją konferencijos posėdį „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinės kultūros plėtra“ pradėjo jaunieji istorikai. Svečias iš Lenkijos L. Gołaszewskis savo pranešimui „Palenkės Knišino miesto valdžios procesinė praktika 1553–1557 m. ir Pirmasis Lietuvos Statutas“ pasirinko Varšuvos senųjų aktų archyve saugomas savivaldaus Knišino miesto knygas, tačiau dėmesį sutelkė ne į visapusišką jų analizę, o į tuos dokumentų fragmentus, kuriuose pastebimi panašumai su Pirmojo Lietuvos Statuto normomis. Susipažinęs tik su dalimi miesto knygų (kitos – saugomos Minske ir Maskvoje – liko kol kas nepanaudotos), pranešėjas darė prielaidą, kad bent dalis miesto teisėjų žinojo apie Pirmąjį Statutą, nors tiesioginių nuorodų knygose į jį nėra. Spėjamam Statuto poveikiui ir sąveikai su kitais įstatymais reikia tolesnio tyrimo.

Iš pažiūros siaurai problemai skirtame A. Ryčkovo pranešime „Mirties bausmės skyrimas viešųjų raštų klastotojams Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismuose XV a. pabaigoje – XVI a. viduryje“, remiantis šaltiniais išanalizuoti atvejai, kai už valdovo raštų klastojimą buvo skirta mirties bausmė. Greta to, jaunas tyrėjas daug dėmesio skyrė paties klastojimo ir suklastotų raštų terminijai šaltiniuose aptarti.

Dar menkai istoriografijoje reflektuotos LDK bajorų teisinės sąmonės tyrimui V. P o l i š č u k a s panaudojo išlikusias ikireforminio Lucko seniūno teismo knygas („Voluinės žemės bajorų teisinė sąmonė (pagal XVI a. 7 dešimtmečio Lucko seniūno teismo knygas“), kurios tačiau daugiau medžiagos teikia teisenai ir teismo proceso elementams analizuoti.

Prie konferencijoje jau skambėjusios LDK ir Lenkijos Karalystės teisės unifikavimo problemos savo pranešime „Naivumas ar taktika? Bandymų unifikuoti Lietuvos ir Karūnos teisę XVI–XVIII a. pagrindimas“ grįžo A. B. Z a k r z e w s k i s. Aptaręs gerai žinomas bevaises teisės suartinimo iniciatyvas, profesorius buvo linkęs manyti, kad po Liublino unijos Karūnos atstovų pastangos suvienodinti abiejų ATR narių teisę greičiau vertintinos kaip aklumas ar naivumas, nes teisės unifikavimo reikalauta tarsi atlyginimo už nepavykusį bandymą Lietuvoje sukurti *Naująją Lenkiją*. Tačiau, anot A. B. Zakrzewskio, Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo metu savotiškas „atsigręžimas“ į Statutą buvo greičiau politinė taktika.

A. S t a n k e v i č i u s pranešime „Trečiojo Lietuvos Statuto baudžiamosios teisės normų taikymas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiojo Tribunolo teisminėje praktikoje (XVIII a. antrojoje pusėje)“ dėmesį sutelkė į LDK Vyriausiojo Tribunolo veiklą Apšvietos laikotarpiu. Tyrimo objektu pasirinkęs pasikėsinimo į asmens gyvybę nusikaltimą, pranešėjas analizavo, kokie veiksniai veikė tokių bylų nagrinėjimo praktika, kaip taikyti galiojė teisės aktai, ar Tribunolo priimamuose sprendimuose pastebimi visuomenėje vykę pokyčiai. Išanalizuoti šaltiniai leido teigti, jog nužudymo bylose Vyriausiasis Tribunolas gana nuosekliai taikė Trečiojo Lietuvos Statuto normas, žudikams paprastai skirdamas mirties bausmę, – išimčių būta nedaug. Apšvietos epochos idėjų raiška ir įtaka pastebima tik XVIII a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje, kai mirties bausmė buvo keičiama alternatyvia bausme. Nors „tokia situacija teisiškai nebuvo apibrėžta, tačiau ji atspindėjo visuomenės modernėjimą“.

Visi mėginimai tirti LDK žydų istoriją ATR laikotarpiu remiantis analogija su Lenkija, anot J. V e r b i c k i e n ė s („Ar Abiejų Tautų Respublikos žydų teisinė ir socialinė padėtis buvo vienoda: Lietuvos Statutai ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydų statuso savitumai“) istoriografijoje suponuoja mintį, kad „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydų teisinė padėtis buvo vienoda su Lenkijos Karalystės žydų statusu ir galimybėmis“. Siekdama parodyti Vakarų istorikų darbuose dominuojančios ir Lenkijos istoriografijoje juntamos tendencijos nepagrįstumą, pranešėja atskleidė tokio požiūrio ištakas ir konkre-

čiais pavyzdžiais pademonstravo, kad „dėl Lietuvos Statutų galiojimo LDK ir Lenkijos žydų teisinė bei socialinė padėtis niekada nebuvo suvienodėjusi ar kryptingai vienodinama“, ir labiau akcentavo ne padėties vienodinimo tendenciją, o siekį žydus priartinti prie likusios LDK visuomenės. Suvienodinti ATR žydų padėtį būtų pavykę tik praktikoje įdiegus Ketverių metų seime svarstytas Žydų padėties reformas, bet ir jos, anot J. Verbickienės, greičiau „buvo nukreiptos ne į dviejų valstybės dalių žydų padėties suvienodinimą“, bet siekė mažinti žydų ir likusios visuomenės atskirtį.

Konferencijoje netrūko pranešimų, kuriuose aptartos istoriografijoje nenagrinėtos arba menkai nagrinėtos problemos. Viena jų – feodalinės teisės raiška LDK, – sulaukusi tik kelių straipsnių, o stambesniuose veikaluose dažniausiai pasitenkinama teiginiu, kad Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje, Vakarų Europos tipo feodalizmas leno teisės pagrindu niekada nesusiformavo ir čia jį pakeitė kitokio pobūdžio ryšiai tarp žmonių. Šiai problemai skirtu pranešimu prasidėjo ir paskutinis – ketvirtasis konferencijos posėdis „Valstybės teisė ir sociopolitiniai kontekstai“. R. Petrauskas pranešime „„Jeigu bajoras iš pono dvarą išsitarnautų“. Feodalinės teisės apraiškos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. – XVI a. pradžioje“, trumpai apibūdinęs LDK kilmingųjų visuomenės raidą, dėmesį sutelkė į sąvokos *ius feodali* vartojimą XV–XVI a. valdovo ir diduomenės dokumentuose. Anot pranešėjo, nepaisant vakarietiškos feodalinės teisės kategorijos vartojimo, „leninio tipo feodalizmas Lietuvoje taip ir liko neišplėtotas reiškinys, (...) Lietuvos diduomenė feodaline teise tarnaujančių pavaldinių trūkumą ilgainiui ėmė kompensuoti kur kas mažiau formalizuotais ir atlyginimu žemės valdomis nesaistomais klientiniais santykiais“, kurie tuo metu kaip socialinių ryšių forma įsivyravo Europoje.

V. Varonino pranešime „Terminai, įvardiję valstybės sąvoką Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI a.“ siekė ne tik parodyti tų terminų vartosenos tradiciją šimtmečių eigoje. Anot pranešėjo, terminuose, kuriais įvardijama ši valstybė, atsispindėjo ne tik valstybės patirtos kalbinės ir kultūrinės įtakos, tačiau ir jos pačios politinės sistemos ir politinės kultūros evoliucija. Akcentavęs, kad ankstyvuojau LDK egzistavimo laikotarpiu (XIII–XIV a.) kur kas stipresnė buvo rytų slavų kalbos ir kultūros įtaka, o XVI a. viduryje valstybę įvardijančiuose terminuose jau jaučiama vyraujanti lenkų kalbos įtaka, šiuos pokyčius aiškino ne tik išaugusia Lenkijos įtaka LDK, bet ir didesniu iš lenkų kalbos perimtu terminų valstybei įvardyti tikslumu.

Nemenką iššūkį priėmė doktorantas N. Navakas, pranešimui „Trečdalis normos apimtis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje ir praktikoje (1529–1566)“ pasirinkęs įvairialaikėje istoriografijoje nemažai dėmesio sulaukusią problemą ir bandęs pasekti trečdalis normos teisinę raidą nuo Pirmojo iki Antrojo Lietuvos Statuto bei jos realizavimo praktikoje.

T. Čelkis („Valdovo keliai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinės struktūros sandarose XV–XVI a.“) siekė atsakyti į klausimą, kiek valstybės valdymui buvo

svarbus susisiekimas sausumos keliais ir kiek tai prisidėjo prie politinės erdvės struktūros brandos. Nors šaltinių duomenys apie LDK kelių sistemą ir šalies administracijos cirkuliaciją yra gana fragmentiški ir painūs, jie leidžia susidaryti bendresnę LDK komunikacijos sistemos vaizdą, kuris rodo, kad valstybėje susisiekimas administruotas aukščiausiu lygmeniu. Tai buvusi ne tik išskirtinė monarcho teisė, bet ir būtinybė, kuri leido efektyviau valdyti teritorijas. Strategiškai svarbūs „valstybiniai keliai“ buvo neatsiejami politinės administracijos elementai, o speciali pastočių ir pastovių prievolių sistema palaikė administracijos susisiekimo funkcionalumą. Visa tai prisidėjo prie valstybės teritorinės struktūros brandos.

Konferencijos medžiagą planuojama išleisti atskiru leidiniu.

Konferencijos dalyviai ir svečiai apsilankė Statuto jubiliejui skirtoje parodoje „Lietuvos Statuto tyrimai Vilniaus universitete“, kurią parengė Vilniaus universiteto bibliotekos darbuotojai.

Lirija Steponavičienė